

J. F. LYOTARD'IN ÇOKLUK POLİTİKASI ÜZERİNE BİR İNCELEME

[A Review on J. F. Lyotard's Politics of Plurality]

Sema CEVİRİCİ ATILLA

Dr., Pamukkale Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri
ceviricisema@gmail.com

Orcid Id: 0000-0002-9442-3375

ÖZET

Bu çalışma postmodern dönemde siyasete yönelik yeni bakışı ve bu dönemin siyaseti yeni bir perspektiften okuma nedenini J. F. Lyotard'ın fark ve çokluk politikası üzerinden ele alacaktır. Bu kapsamda Lyotard düşüncesinde öne çıkan meta anlatılara yönelik şüphe durumu, dil oyunları, fark ve çokluk politikası ve bu çokluğun muhafazası olarak adalet meselesine yönelecek ve Lyotard'ın politik düşüncesinin bu temalardan hareketle nasıl bir öneme sahip olduğu incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Lyotard, politika, fark, çokluk, meta-anlatı, adalet.

ABSTRACT

This study will deal with the new perspective on politics in the postmodern era and the need to approach politics from a new perspective through J. F. Lyotard's politics of difference and plurality. In this context, the state of doubt about meta-narratives that stand out in Lyotard's thought, language games, the politics of difference and plurality, and the issue of justice as the preservation of this plurality will be addressed and the importance of Lyotard's political thought will be examined based on these themes.

Keywords: Lyotard, politics, difference, plurality, meta-narrative, justice.

Giriş

Çağdaş düşüncede, modern epistemoloji ve buna bağlı olarak etik-politik konularda ortaya çıkan otorite ve tahakküme yönelik ciddi eleştirilerin yapıldığı bilinmektedir. Söz konusu düşünce geleneğinin epistemolojik ve buna bağlı olarak ortaya koymuş olduğu etik-politik bilgi ve hakikat iddialarının çağdaş düşünürler tarafından farklı kaygılarla sorgulanmaya açılmış, bu eleştiriler ise genellikle söz konusu düşünce geleneğinin bilgi ve hakikat iddialarını ortaya koyarken sadece epistemolojik bir fonksiyon icra etmeyip bu epistemik tutumun etik-politik bir tezahür alanı da bulduğunu iddia etmiştir. Nitekim bu düşünme biçiminin sadece epistemolojik alanla sınırlı kalmayıp aynı zamanda varlık, insan, toplum üzerinde önemli etik ve politik soru(n)lara yol açtığı ifade edilmiştir. Özellikle bu düşünme biçiminde eleştiriye açılan konu, düşüncenin özdeşlik, aynılık, bütünlük vb. söylemler yoluyla fark'ı felsefi düşünce sahnesinden hiyerarşik bir biçimde değersizleştirilmek suretiyle elimine etmesi ve fark üzerinde epistemik ve buna bağlı olarak etik-politik şiddete vücut vermiş olmasıdır. Bu kapsamda çağdaş düşüncedeki ortak kabulün, otoriter yapılardan kurtulmanın yolunu özcü, temelci, düalistik düşünme biçimlerinden kurtulmaktan geçtiğini söyleyebiliriz. Lewis Call, *Postmodern Anarşizm* kitabında bugün tahakkümü altında kaldığımız otoriteler ve yüzleştiğimiz sorunların politik yapıların sonucu olmadığını, bu problemlerin ardında yatan sebebin politik yapılarımızı devam ettiren epistemolojimiz olduğunu söylerken bu gerçeği dile getirir. (Call, 2002, s. 55)

J. F. Lyotard'ın politik düşüncesinin de bu zemin ve kaygılar üzerinden düşünüldüğünde, öncelikle onun bilginin durumuna yönelerek, modern bilgi ve bilim anlayışının totaliter yönüne dikkat çekmesi ve buradan hareketle politik olanı anlamaya çalışması artık politik olanın epistemolojik zeminden bağımsız bir biçimde düşünülemeyeceğini göstermektedir. Lyotard'ın *Postmodern Durum* adlı eserinde de ifade ettiği üzere bilgi sorununun aynı zamanda bir iktidar sorunu olması bu noktada önemli bir iddiadır. (Lyotard, 2014b, s. 21-22) Bu nedenle Lyotard'ın teröristik olarak adlandırdığı meta anlatılara karşı itirazı aslında düşüncenin süregelen şiddetkar, baskılayıcı ve hiyerarşik yapısına yöneliktir. Zira meta anlatılar, diğer anlatıların anlamını ve gerçekliğini açıklama gücüne sahip olarak, farklı anlatılar üzerinde tahakküm kurabilen bir söylem haline gelmiştir. (Steuerman, 2000, s. 37)

Lyotard'ın da veciz bir biçimde gösterdiği gibi postmodern söylem, totaliter ve majör bilgi ve varlık iddialarına yönelik fark ve çokluğun öne çıkışını, kendi seslerini duyurmasını sağlayan minör anlatıları ifade etmektedir. Bunun nedeni ise özellikle modern bilgi ve bilim anlayışı dışındaki bilgi ve anlatıların varlığına imkân tanımayan, onları doğru-yanlış ayrışmasında hiyerarşik bir biçimde değersizleştirerek majör söylemlerin iddialarının tartışmasız doğru ve hakikat olarak kabul edilmesine yol açan söylemlerdir. Nitekim Lyotard, bilginin şiddete karşı koyması gerekirken, neden ve nasıl akıl adına şiddete kapı araladığını ve hatta bunu teşvik ettiğinin izini sürmeye çalışır. (Steuerman, 2000, s. 44) Dolayısıyla Lyotard'ın fark ve çokluk politikası modern düşünce geleneği boyunca bilme ediminin totaliter ve dolayısıyla tahakküm edici bir mahiyet kazanması sonucunda ortaya çıkan sorunlar karşısında bir çözüm arayışıdır. Burada artık totaliter-bütünlükçü söylemlere yönelik kuşku hali ve bunların eleştirisi, çoğulluğun muhafaza edilmesinin adil olanı gerçekleştirmek olacağı iddiası ve dil oyunları ile tek bir bilgi-bilim anlayışının sorgulanmaya açılması Lyotard'ın politik düşüncesini öncelikle epistemolojik zeminden hareketle ele almayı ve buradan hareketle güncel politik sorunların değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Burada bir diğer önemli husus ise, meta anlatıların sonuna geldiğimiz durumda eğer politikanın biliminden de bahsetmek mümkün değilse o halde etik-politik yargılarımızı neye göre vereceğimiz, adaleti nasıl gerçekleştireceğimizdir. Burada Lyotard'ın özellikle Kantçı estetik yargılama fikrini de merkeze alarak bir kriter-siz yargılama fikrini gündemine aldığını görmekteyiz. Zira meta anlatıların sonunda kriter-siz bir durumdayız ancak karar vermemiz de gerekmektedir. Bu, bir anlamda herhangi bir söylemin-kriterin-kuralın meta-dil veya meta-söylem olma riskine yönelik bir ön almadır. Bu çerçevede çalışmamızda Lyotard'ın totaliter ve tahakküm kurucu boyutu ile farklı dil oyunları ve anlatıları yadsıyarak, onların çokluğunu tek bir söyleme-dil oyununa veya anlatıya hapseden meta anlatılara yönelik radikal eleştirilerini ele alacak ve bu çerçevede Lyotard'ın çokluk politikasının önemi üzerinde duracağız. Bu çokluğun muhafazasının adil bir zemine ulaşma noktasında nasıl bir anlam ifade ettiğini ve yargılarımızın neye göre verileceği meselesini ise birbiriyle ilişkili bir biçimde ele almaya çalışacağız.

a- “Ve” Çağında Siyasetin Yeni Çehresi ve Lyotard’ın Çokluk Politikası

Ulrich Beck *Siyasallığın İcadı* kitabında “ya ya da” ile “ve” arasında Wassily Kandisky’nin makalesinden hareketle bir ayırmadan bahseder. Kandisky’e göre 19. yüzyıla “ya ya da” hükmederken, 20 yüzyıla “ve” hükmetmektedir. 19. yüzyılda ayırma, uzmanlaşma, dünyanın hesaplanabilir olmasına çabalama söz konusuysen 20. yüzyıldan bu yana, yanyanalık, çokluk ve belirsizlik söz konusudur. Buradan hareketle Beck şu an içinde bulunduğumuz dünyanın konusunun “ve”nin bulanıklığı olduğunu söylemektedir, yani dünyamızın düzene ve sınırlara elvedası. Dünyanın kurtuluşu olmayan küreselliği “ve”den yanadır, “ve” sınırları delmektedir. Beck’e göre “ve”nin keskin sınırlardan yoksun oluşu birçok insanı korkutuyor ama “ya ya da” dünyası da yanlış bir hal almıştır artık. (Beck, 2013, s. 9-11)

Sınırların, hatların, ayrımların olmadığı her şeyin bir arada varolma imkanı bulmaya çalıştığı kısacası artık “ve”nin hüküm sürdüğü bir zaman diliminde yaşamaktayız. “Ya ya da gibi” ayrımların, antagonizmaların olmadığı, sınırların kalktığı ve her şey gider (anything goes) düsturuyla “ve”nin dönemine girdiğimiz artık malumun ilanıdır. Her türlü farklılığın ve çeşitliliğin, bir arada olduğu dönemde siyasetin de yeni bir kavrayışla ele alınması kaçınılmazdır. Zira sorunlar farklılaşmış siyaset de buna uygun olarak formlar kazanmak mecburiyetinde kalmıştır.

Bu bağlamda bugün içinde yaşadığımız dönem geç modernlik, düşünümsel modernlik gelenek sonrası toplum, postmodern dönem vb. nitelermelere konu olmaktadır. Geç modern kuramcılar yaşanan dönemi modern dönemden bir kopuş olarak değil daha ziyade modernin iç radikalleşmesi olarak gördükleri için modern dönemle ilişkili olarak ele almaktadırlar. Bununla birlikte onlar modern dönem ile içinde bulunulan durum arasında bir ayırım yapmanın da gerektiğinin farkında oldukları için mevcut durumu post-geleneksel (A. Giddens), düşünümsel modernlik (U. Beck) gibi isimlerle ifade yoluna gitmiştir. Lyotard gibi düşünürler ise yaşanan dönemi modernlikten ayrı olarak yeni bir sürecin yaşanmaya başladığı şeklinde yorumlamakta ve bu dönemi post-modern dönem ismi ile adlandırmaktadır. (Lyotard, 2014b, s. 11)

Mevcut durum ister postmodern isterse geç modern olarak kavramsallaştırılsın her iki durumda da içinde bulunulan durumun artık geleneksel-modern siyaset kavrayışıyla anlaşılamayacağını bu nedenle yeni siyaset biçimlerine açılmanın gerekliliğini vurgulaması bakımından önemlidir. Zira içinde bulunulan durum öncesinden farklı olan bir takım değişim ve dönüşümlere işaret etmekte ve bunun sonucunda yaşanan kriz düşüncesinden ön plana çıkmaktadır. 20. yüzyılda yaşanan birtakım olumsuz tecrübeler neticesinde aydınlanmanın optimist vizyonunu haklı çıkaramayacağı ve vaat edilen ideali gerçekleştiremeyeceği, bu krizin ortaya çıkışındaki en önemli etken olarak görülmektedir. Bu nedenle ortaya çıkan krizler artık eski siyaset biçiminin bir çözüm olamayacağını göstermiş ve yeni siyaset biçimlerinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda gerek geç modern kuramcılarının yaşam siyaseti veya alt-siyaset olarak kavramsallaştırdıkları anlayış-arayış olsun¹ gerekse de postmodern düşünürlerin kimlik ve farklılık politikası ekseninde yeni arayış biçimleri olsun bu durum modern siyaset biçiminden önemli ölçüde bir farklılaşmaya doğru yol aldığını söylemek mümkündür.

Postmodern düşünce açısından yeni siyaset biçimi büyük oranda farklılık politikası ekseninde belirlenir. Postmodern düşünce yeni toplumsal hareketlere gönderme yaparak modern siyaset kavrayışının yetersiz kaldığını ve bu bağlamda yeni bir siyaset anlayışını meşrulaştırmaya çalışır. İşte bu nedenle özellikle 1960'ların sonundan itibaren yükselişe geçen kadın hareketi, çevre hareketi, yerli halklar hareketi, azınlık hareketi gibi birtakım toplumsal hareketler aslında fark felsefesi bağlamında merkezi bir yer edinmiştir. Postmodern düşüncenin farklılık politikası açısından düşünüldüğünde artık evrensel bir akılcılığın (hakikatin, metafiziğin, bilimsel akılcılığın) sonu olarak ifade edebileceğimiz mevcut durumda çoğulcu bir siyaset

¹ Yaşam siyaseti daha çok bir "yaşam tarzı siyaseti", olarak ifade edilebilir yani kendini gerçekleştirme siyasetidir. Giddens'in ifadesiyle, yaşam siyaseti *eskiden doğa ya da gelenek tarafından belirlenen şeyin artık insan kararlarına tabi olduğu bir dünyada (bireyler ve toplu insanlık olarak) nasıl yaşamamız gerektiği hakkındaki tartışmalar ve çabalarla ilgilidir*. Giddens bu bağlamda gelenek sonrası toplumlarda düşünerek davranmanın arttığını ifade eder. Bunun nedeni ise Giddens'a göre geleneklerin çözüldüğü bir toplumda bireyler yaşamlarıyla ilgili kendileri analiz eder ve karar verir. Düşünerek davranma gelenek sonrası bir toplumun hem koşulu hem de sonucudur. Kişinin eylem koşulları üzerine sürekli bir düşünüş, kararların temelini oluşturmalıdır. Anthony Giddens, *Sağ ve Solun Ötesinde; Radikal Politikaların Geleceği*, (çev. Müge Sözen-Sabri Yücesoy), Metis Yayınları, İstanbul 2009, s 21 ve 89) Giddens'ın gelenek sonrası dönem olarak adlandırdığı mevcut durumu Beck ise risk toplumu olarak adlandırır ve bu dönem için alt siyasetten bahseder. Alt siyasetle birlikte artık klasik anlamda siyaset resmî kurumların ötesine uzanan bir durumu imlemektedir. Alt siyaset veya yaşam siyaseti toplumun alttan biçimlendirilmesi demektir. Claus Leggewie'nin ifadesiyle bizi ancak bizzat kendimiz tarafından biçimlendirilen bir sivil toplum koruyabilir. Alt siyasallaşmış toplumda bütün alanlarsa kendi meselelerini kendileri takip eden sivil toplum vardır. (Beck, *Siyasallığın İcadı*, s. 161)

teorisinin imkânı da sorunsallaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla her toplum için çözüm olabilecek meta anlatılar ya da makro siyaset yerini küçük anlatılara bırakmıştır. Bu sayede söz konusu meta anlatılardan veya makro siyaset kapsamında evrensellikten dışlanan gruplar-düşünceler-kişiler postmodern çeşitlilik-çoğulluk atmosferinde kendisine bir varoluş alanı bulmaya çalışmıştır. Artık post modern dönemde küreselleşme yerini yerelleşmeye bırakacak, bu da farklı toplumsal grupların kültürlerin etnik kimliklerin kendilerini tek bir akıl etrafında değil, farklı akıllara dayanarak yeniden yapılandırmaları söz konusu olacaktır. Bu bağlamda postmodernizm, sorunlara küresel düzlemde bir çözüm getiren yani makro siyaset kategorisi altında zikredebileceğimiz Marksizm, Liberalizm, Muhafazakarlık gibi siyasi söylemlerin şüpheyile karşılandığı veya Lyotard'ın ifadesiyle böylesi meta anlatıların sonunun geldiğini savunan ve bu bağlamda farklı düşünme-eyleme biçimlerinin meşruluğunu ve özgürlüğünü savunan bir çoğulcu siyaset anlayışına imkân veren fark ve kimlik politikası olarak görülebilir.

Bu bağlamda postmodern düşünce ontolojik düzlemde anti-özcü ve olumsal, epistemolojik düzlemde ise anti-temelci tutumuyla farklılığa dayalı ve farklılığa duyarlı bir kimlik siyasetini ön plana çıkarmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta ise postmodern kimlik siyasetinin yapmaya çalıştığı şey farklılıkların mutlaklaştırılmasından ziyade modern siyaset içerisinde temsil edilemeyen ihmal edilen veya bastırılan farklı kimliklerin çoğulcu bir siyaset içerisinde meşrulaştırılmasıdır. Bu anlamda postmodern politik durum, kültür ve söylemlerin çoğulluğunun kabul ve muhafazasına dayanmaktadır. Gayatri Spivak ile birlikte dışlayan özne ile marjinalleştirilmiş öteki arasındaki ilişkiyi ele alan Homi K. Bhabha bu noktada postmodernizme duyulan ilginin, sadece rasyonalizmin büyük anlatılarının parçalanmasının kutlanmasıyla sınırlandırılmaması gerektiğini çünkü postmodernizmin asıl öneminin, etnosantrik fikirlerin epistemolojik sınırlarının aynı zamanda başka sesler ve tarihler (kadınlar-kolonileştirilenler azınlıklar denetlenen cinsellikler) alanının dillendirilme sınırları olduğunun farkedilmesinde gizli olduğunu ifade eder. (Eleanor, 2006, s. 67)

Bu bağlamda Lyotard'ın düşüncesinde en net ifadesini bulan bu fark ve çokluk politikasının böylesi bir atmosferdeki merkezi konumu ve önemi aşikardır. Nitekim Lyotard'ın özellikle Postmodern Durum'da ifadesini bulan meta anlatılardan vazgeçiş, mutlakçı ve temelci bir siyaset biçiminden çokluk ve fark anlatısının lehine olan bir vazgeçişdir. Lyotard'ın fark ve

çokluk politikasını gündeme alarak meta-anlatıları radikal bir sorgulama ve şüphe alanına açmasının aslında modern düşünce boyunca hakimiyetini sürdüregelen bilgi ve buna bağlı olarak varlık ve etik-politik kavrayışa yönelik rahatsızlığından kaynaklandığını söylememiz mümkündür. Bu minvalde Lyotard'ın düşüncesinde öne çıkan unsur düalistik kutuplaştırmalar yoluyla ortaya konulan bilgi ve hakikat iddialarının özü itibariyle dışlayıcı bir mantığa sahip olduğunu ve bu zemin üzerinden ortaya konulan bilgi iddialarının farkı dışlayarak çoğulcu olma özelliğini yitirdiğini düşünür. Çünkü bu tür mutlakçı bilgi iddiaları veya meta-anlatılar hayatın ve hakikatin tek bir anlamını sunma iddiasında oldukları için, diğer anlatıları yadsıyarak dışlamakta ve bunların doğru olmadığını iddia etmektedir.²

Lyotard meta anlatıların bu yönünü ve diğer anlatılar üzerinde kurmuş olduğu baskı ve tahakkümü teröristik kavramı ile tasvir eder. Nitekim terör kavramı korku veren şey demek ise bu anlamda meta anlatılar da varlık ve gerçekliğin tek anlamını sunmakta ve bunu da mutlak bir dile aktararak aslında bir dil oyununun diğer dil oyunları üzerinde kurduğu baskı ve korkuyu temellendirmektedir. Lyotardcı düşüncede çoğunlukta olan demek niceliksel olarak değil çok korku veren şey olarak düşünülmesi de bu anlamda manidardır. (Lyotard, 2014a, s. 183) Bu nedenle bir dil oyunu etkisini gösterdiği korkuya borçlu ise Lyotard'a göre o dil oyunu azınlıkta bile olsa adaletsiz bir dil oyunu olmaktan kurtulamaz. Zira o şöyle der; “çoğunlukta olan demek, çok sayıda olan değil, çok korku veren demektir. Çoğunlukta olmak için, söz konusu dil oyununun sınırlarını aşmak şart mıdır ve başka dil oyunlarını düzenleme iddiasında, zorunlu olarak terör gibi bir şey yok mudur?” (Lyotard, 2014a, s. 184)

Nitekim böylesi bir dil oyunu niceliksel bir çokluktan ziyade kendi hakikatine olan güvenle farklı dil oyunlarını bastırıldığı ve korku saldıği için teröristik olarak adlandırılır. Bu minvalde düşünüldüğünde totalitarizm ve terör kavramlarının yakın ilişkisi de açık bir biçimde görülecektir. (Nancy, 2015, s. 20) Tam da bu nedenle meta anlatıların sonuna gelmiş olmak

² Lyotard'ın kavramsal-mantıksal düşüncenin şiddet içeren boyutunu farklılıklara olan tahammülsüzlüğünü ve teröristik yapısını şu ifadelerinde de görmek mümkündür; “Şu sınırlardaki dışlamalara bağlı değersizleştirmelerdeki kaygıya bakın! Bu dışsallıkları nasıl da seviyorlar! Böyle gelir yolculuklar, etnoloji, psikiyatri, pediatri, pedagoji, dışlanan yasak aşklar: güzel zenci kadınlar, çekici yerli erkekler, gizemli sarışınlar, hayalperest çocuklar; buyrun girin çalışma ve kavram mekanlarıma. Bunların hepsi tiyatrodur, yayılmacı Batının beyazlığıdır, rezil yamyam emperyalizmidir.” (J. F. Lyotard, *Libidinal Ekonomi*, çev. Emre Sünter, İstanbul: Hil Yayınları, 2011, s. 28) Burada Lyotard'ın düşüncenin şiddet içeren boyutuyla kavramsal düşünceye yönelik eleştirisini görmek mümkündür.

ve dil oyunlarının çoğulluğunun ortaya çıkmış olması bizi adalet problemi karşısında sorumluluk almaya çağırır. (Lyotard, 2014a, s. 6)

Kuşkusuz meta anlatıların sonunun gelmesi ile kendisine referansta bulunabileceğimiz kriterlerin yokluğu durumunda yeni bir politik duruş çağrısı da gündeme gelmektedir. Bu çerçevede Lyotard meta anlatıların yokluğunda adil olmak için artık herhangi bir teorik doktrine güvenemeyeceğimizi de göstermiş olmaktadır. (Lyotard, 2014a, s. 6-7) Çünkü meta-dilsel bir konum almak için, içinde bulunduğumuz hikâyeden-tarihten çıkmak mümkün değildir. (Sarıkartal, 2014, s. 7) Lyotard meta-dilin olmamasını politikanın biliminin de artık yapılamayacağına bağlar. Zira etik-politik konularda artık teorik bilgi yoktur³ ancak fikirler vardır. Farklı perspektif rejimleri adına konuşabilirsek de artık meta-dilsel bir konum mümkün olmadığı için onları yargılamamız da mümkün değildir. Zira yargılamak için hiçbir kritere sahip olmadığımızı vurgulayarak (Murphy, 1991, s. 119-120) Lyotard şunları ifade etmektedir;

Demek ki politikanın bilimi yoktur. Bunu başka türlü de söyleyebilirdim: meta-dil yoktur; meta-dil derken, teorik söylemi kastediyorum, onun ifadelerini takiben alınacak olan politik veya etik kararları temellendirebileceği varsayılan şu meşhur teorik söylemi. Dolayısıyla eğer meta-dil yoksa teorik söylem yoksa o zaman daima kanılar üzerinden yargı vermek-karar vermek zorundayız demektir. Yani katersiz bir biçimde kanılar alanındayız ve karar vermemiz – yargı vermemiz gerekiyor. Eğer böyle bir söylem mümkün değilse, içinde bulduğumuz tarihten hikâyeden çıkamıyor ve meta-dilsel bir konum alamıyoruz ve bütüne hâkim alamıyoruz demektir. (Lyotard, 2014a, s. 71-72 ve 93)

Dolayısıyla artık meta dilsel bir konum veya mutlak bir zeminde temellenen bir kriterimiz yoksa o halde adil olmanın veya adaletin de mutlak bir tanımı yapılamayacaktır. Zaten Lyotard'a göre rasyonel olarak tutarlı bir adalet tanımı ve modeli diye bir şeyden bahsedilemez, böylesi bir şey aslında bir rüyadır hatta onun ifadesiyle John Rawls gibi birinin masumane gerçekleştirmeyi amaçladığı bir rüya olarak tasvir edilir. (Kearney, 2010, s. 236-237) Bu açıdan Lyotard adaletin mutlak anlamda tanımlanabilir veya tasvir edilebilir bir şey olmadığını şu şekilde ifade eder:

³ Zira Lyotard'a göre teoriler de aslında mutlak olmayıp diğer anlatılar gibi bir anlatıdır ve meta anlatı olarak kendilerini sunmamalıdır. (Lyotard, *Pagan Eğitimler*, çev. Atakan Karakış, Monokl, İstanbul 2011, s. 31)

Yasaların yasası olan bir tür meta-yasa vardır: Adil olun. İşte Yahudilikteki tek mesele: Adil olun. Ama işte, adil olmanın ne olduğunu bilmiyoruz. Yani adil olmamız gerekiyor. Şu değil: Buna uygun olun, şu da değil: Birbirinizi sevin, vs. tüm bunlar saçmalaktır. Adil olun: hamle hamle, her seferinde karar vermek, fikir bildirmek, yargıda bulunmak gerekir ve sonra da oturup, adil olmak bu muydu diye düşünmek gerekir. ... O halde, adalet nedir diye sorduğumuzda, cevap şudur: Her seferinde yeniden değerlendirmek gerekir; bunu da daima mizahla ve endişeyle yapmak gerekir, çünkü adil olduğumuzdan veya olabileceğimizden asla emin olamayız. Ve bu, buyruğu ve mecburiyeti içinde barındıran, kendine has bu dil oyunu yüzünden böyledir.” (Lyotard, 2014a, s. 109 ve 183)

Çokluk ve farklılığa duyarlı bir adalet anlayışını savunan Lyotard (Turner, 1998, s. 29) bu adalet kavrayışını Batı geleneği boyunca süregelen düşünme biçiminin özcü ve totaliter yapısı üzerinde yükselen meta anlatıların sonu ile ilişkili bir biçimde ele alır. Bu bağlamda adil olma ve çokluk anlatısı birbiriyle yakından ilişkilidir. Lyotard Kant'ta olduğu gibi toplumsal bir bütünlük ufkundan ziyade bir çokluk ve çeşitlilik ufkundan hareketle düşünür. (Lyotard, 2014a, s. 8-9) Birbiriyle yakından ilişkili bir biçimde düşünülen çoğulluk fikri ile dil oyunlarının indirgenemezliği aslında adaletin de koşulu olarak kabul edilir. Zira Lyotardcı bakış açısından adalet, tam da bu dil oyunlarını birbirine indirgenemez şekilde muhafaza etmekle ilgilidir. Farklı bir deyişle, evrensel bir dilin ya da meta-dilin olmaması ile ortaya çıkan bir adalet gerçek adalettir. (Nancy, 2015, s. 16-17) Nitekim Lyotard azınlık derken aslında toplumsal grupları değil dil sahalarını kasteder. Bu açıdan hepimiz aslında bir azınlığa mensubuzdur ve burada önemli olan nokta bu azınlıkların arasında bir üstünlük olmaması bir azınlığın diğer azınlıklar üstünde hakimiyet kurmamasıdır. Zira adalet fikri totaliter olduğunda adil olamaz. Bu açıdan Lyotard'a göre çoğulcu bir yapıya sahip olsa bile adaletin totaliter olmaması gerekir, tam da bu nedenle çoğulluğun muhafazası bizi adil bir duruma kavuşturacaktır. Bu açıdan her dil oyununun saflığının muhafaza edilmesi gerekir. (Lyotard, 2014a, s. 178-180) Zira adalet dediğimiz şey tüm diller için geçerli olacak bir yasayı (ki bu terör olacaktır) söylememektir. Burada evrensel ve paradoksal olacak tek şey “her oyunun tekil adaletini gözlemlemeyi” buyuran bir yasadır. (Nancy, 2015, s. 16-17) Bu anlamda adalet artık evrensel olan her zaman ve zeminde takip edilmesi gereken bir değer değil yalnızca bir dil oyunundan ibarettir.

Meta anlatılara yönelik şüphe durumu ve reddi aslında bir epistemik kesinlik krizini işaret etmektedir. Bu kapsamda çağdaş düşüncede epistemik kesinliğin söz konusu olmadığı bir durumda yargıların neye göre verileceği, bu yargılara temel teşkil edecek kriterlerin ne olacağı konusunda önemli tartışmalar yapılmıştır. Nitekim Lyotard'ın da ifade ettiği üzere yargılarımızı kendisine referansla verebileceğimiz kriterler artık yoktur. Zira mutlaklık-hakikat ifade eden epistemik kesinlik durumunun krize girmesi ve bunun sonucunda rasyonel bir meşrulaştırma mantığının çöküşü ile birlikte kesinlikli yargı imkanı da ortadan kalkmıştır.

Gelinen noktada, epistemik krizin yol açtığı tabloda, Lyotard'ın da ifade ettiği üzere kriterlessiz bir durumda olduğumuz ancak yine de karar vermemiz gerektiği görülmektedir. Adalet meselesi de bu bağlamda kriter meselesi ile yakından ilişkili bir biçimde ele alınır. (Sarıkartal, 2014, s. 7) Zira Lyotard açısından yargılarda bulunduğumuz zaman yargılarımızın kriterlerinin ne olduğu yargılarımızın hangi kriter-zemine dayandığına dair net bir cevap verebilmemiz mümkün değildir. Çünkü eğer böylesi bir zemin kabul ediyorsak bu bir anlamda yargılarımızın temeli olarak bir uzlaşmayı varsayıyoruz demektir ki bu da tam olarak Lyotard'ın eleştirdiği bir husustur. Bu nedenle kriterlessiz bir biçimde yargılamanın öneminden hareketle Lyotard bu konuda Yunan ve Roma mitolojilerini örnek vererek burada yargılara rehberlik edecek bir kriterler sistemi olmadığını ifade eder. (Lyotard, 2014a, s. 50-51) Tam da bu bağlamda Lyotard için adil olan bir bütünlük veya totaliter bir zeminden hareketle değil bilakis bir çokluk ve çeşitlilik zemininde düşünülür. (Lyotard, 2014a, s. 165-166) Çünkü mutlak olarak kendisini meşrulaştırabilecek bir dil oyunu olmadığı gibi mutlak bir meta anlatıdan da bahsedemeyiz. Burada önemli olan nokta ise fark ve çokluk üzerinde tahakküm kurabilecek bir hakikat iddiasıdır. Dolayısıyla eğer çoklu dil oyunları kabul ediliyorsa o halde adalet dediğimiz şey de ne mutlak bir teorik söyleme dayalı olarak ne de bir modeli takip ederek ulaşılabilecek bir şey değildir. (Sturman, 2000, s. 87-88) Lyotard bu noktada farklı ifade biçimlerinin varlığından hareketle teorik söyleme dayalı olarak varılan adalet kavrayışının mutlak bir biçimde sunulmasını eleştirerek şöyle der;

Eğer mallar şu veya bu şekilde dağıtılıyorsa, o halde adalet vardır. Teorik söylem ve gerektirdiği şey işte budur ve bu tamamen meşrudur. Oysa Aristoteles'ten beri biliyoruz ki tüm ifadeler aynı sınıfa ait değildir. ... Buyurucu ifadelerin önerme ifadelerine karşı gösterdiği bir tür direnç vardır, yani emirlerin, bilgi söylemi olan, amacı doğruyu söylemek olan ve doğru ve yanlış bakımından tutarlı olan söylemlere karşı gösterdiği direnç. (Lyotard, 2014a, s. 62-63)

Görüldüğü üzere Lyotard adaletin deskriptif önermelere dayalı olarak değil buyurucu önermelere göre anlaşılması ve ele alınması gerektiğinin altını çizmektedir. Zira ona göre adil bir toplum meselesi model terimi ile açıklanamaz ve çözülemez bir meseledir. (Lyotard, 2014a, s. 67) Tabii adaletin model-teoriden ziyade buyurucu önermelerden hareketle anlaşılması gerektiğini söylemesi bizi ahlak meselesi ile tekrar karşılaştırmaktadır. *Hakkıyla* adlı eserde⁴ bu sorunun sorulması üzerine Lyotard Aristoteles'i hatırlatarak bir yargıcın, yargı verirken kendisine rehberlik edecek doğru bir modele sahip olmayışını ve bunun da kriterlessiz yargı vermek yani buyruk vermek olduğunu ifade eder. Başka bir ifadeyle kriterlessiz yargılama bir model olmaksızın adaleti uygulamaktır. (Lyotard, 2014a, s. 68-69) Bu açıdan Lyotard kriterlessiz yargılamanın imkanından ve bu noktada Aristoteles'teki gibi adil olan ve olmayan hakkında herhangi bir kritere sahip olmayan ancak yargı vermek zorunda olan kişinin konumunda olmak durumunda olduğumuzu hatırlatır. (Lyotard, 2014a, s. 49)

Lyotard'ın yargı krizi çerçevesinde başvurduğu bir diğer isim ise Kant'tır. Bilindiği üzere Kant teorik aklın yargısı ile pratik aklın yargısı arasındaki boşluk arasında bir köprü vazifesi gören yargı gücünü (Kant, 2006, s. 23-24 ve 28) devreye sokmaktadır. (Sütçü, 2017, s. 84) Lyotard Kant'ın bu refleksif yargı hamlesini önemli bulur zira refleksif yargılamada her bir yeti diğerleri ile çatışma içerisindedir ve bu çatışmalar kendini dil ile yani söylem oyunları ile ortaya koyar. (Sütçü, 2017, s. 87) Buradaki refleksif yargılama Lyotard'ın tam da kriterlessiz yargılama dediği şeye ulaşma için önemli bir hamledir. Nitekim Kanttaki yargılama fakültesi bir yasadan hareketle vakayı kurala bağlayan bir fakülte değildir, bu fakülte tekilliği içinde işlev görmektedir. Kant'taki fakülteleri Lyotard bir cümle potansiyeli olarak görür ve yargıyı bu bağlam içinde düşünmeye çalışır. (Sarıkartal, 2014, s. 6-7 ve 9) Zira Lyotard açısından yargılama kriterlessiz yargılamadır ve adalet de ancak yargının belirlenimliliğinden değil, yargının belirlenimsizliğinden neşet etmektedir. Başka bir deyişle nasıl iyi yargılayabiliriz sorusundan ziyade, nasıl yargılamalıyız sorusu önceliklidir. Buna göre belirlenimli olan yargılamada kendisi dışındaki ölçütlere göre şekillenme söz konusu iken belirlenimli olmayan yargıda daima kendi içerisinde yeni ölçütler yaratma durumu söz konusudur. Bu da zaten Lyotard'ın dil oyunlarını yargılayan üst bir dil veya ölçütün bulunmaması anlamında *differend*

⁴ Bu eser Lyotard ile J. L. Thebaud arasında geçen bir diyalogdur. Burada Lyotard evrenselliğe ve mutlak yargı ölçütlerine yönelik ciddi eleştiriler yapmaktadır.

kavrayışına bağlı olarak ele almasına imkân verir. Differend, iki kişinin konuşması esnasında bir tarafın diğer taraf farklı bir dil oyunuyla konuştuğu için meramını dile getirememesinin sonucu ortaya çıkan tartışma – çatışma olarak ifade edilir. Adalet bu anlamda farklı dil oyunlarının çoğulluğunun muhafazası olarak görülmektedir. Zira yargılamada iki taraf arasında eşit bir şekilde karar verilemez çünkü her iki argümanın başvurabileceği ortak bir yargılama kuralı yoktur. (Douzinas-Gearey, 2005, s. 72)

İşte bu çerçevede içerisinde düşünüldüğünde Lyotard'ın kaygısı, yargılarımızdaki çoklu perspektiflerin veya dil oyunlarının çoğulluğunun muhafazası bir rölativizm kaygısı olmaktan ziyade kriteriz yargılara ulaşma ve bu çerçevede adil olma kaygısıdır diyebiliriz. Burada mutlak anlamda yargıda bulunmayı yasaklayan ve her şeyi mümkün gören bir anlatıdan ziyade, farka yönelik ihtimam ve farkı totalleştirici söylemlerden kurtarma çabası işbaşında olduğundan dolayı, mesele her türlü yargıyı olumlamaktan ziyade, yargılarımızdaki baskıcı unsurları açığa çıkarıp görmekle ve bu yargıların mutlaklığını tartışmaya açmakla ilgilidir ve bu da rölativizm ile ilgili bir mesele olarak görülmemelidir.

Lyotard'ın kriter olmaksızın yargılama durumunu olumlamakta ve bunu paganizm⁵ olarak adlandırmaktadır. (Rojek, 1998, s. 11) Paganizm, hakikat ve kesinliğe olan inançla bağıni kopararak adalete yönelen bir profile sahiptir. (Best-Kellner, 1998, s. 197) Adalet genelleştiren ve tahakküm kuran bir yasanın olmadığı yerde ortaya çıkan fark ve çokluktur. Bu bağlamda Lyotard'ın bütünlük-totaliteye dayalı olarak ortaya çıkan konsensüs ve uzlaşımın artık şüpheli bir hale geldiğini oysa adaletin ne şüpheli ne de de miadını dolduran bir değer olamayacağını ifade ederek mutabakata dayalı olmayan bir adalet fikri ve pratiğine ulaşma kaygısında olduğunu söyleyebiliriz. (Smart, 1998, s. 43) Burada konsensüsün çoğunluğun kabulünü gösterme konusunda bir öneme sahip olsa da aslında bu çoğunluğun dışında kalan bir alanı da yaratacağından kabul edilemezdir. Zira eğer bütünü kavramak mümkün değilse o halde her konsensüs bir anlamda bu konsensüsün dışında kalan üzerine bir tahakküm ve baskıya yol açacağı için adil olamaz ve kabul edilebilir değildir. Lyotard bu bağlamda çoklu tanrılar, çoklu tarihler, aşkınlığın olmadığı bir çokluk gibi bir paganizm çoğulluğunu

⁵ Lyotard, pagan derken dinsizliği anladığını ifade eder ve buradaki kaygısının dinsizlikteki adaleti anlama üzerine olduğunu söyler. Zira paganizm inançsız ve de adil bir politika imkanı için önemli görülmektedir. (Lyotard, *Pagan Eğitimler*, çev. Atakan Karakış, Monokl, İstanbul 2011, s. 10-11 ve 45.)

savunarak⁶ (Docherty, 2003, s. 404) adaletin konsensüsle değil, çoğulluğun muhafazasıyla mümkün olduğu sonucuna ulaşır.⁷

Lyotard'a göre estetik ve politik olan kriter ve ölçüt olmaksızın etik yargılama alanlarıdır. (Readings, 1991, s. 64) Etik yargılar ise kendilerini iyi ve adalet teorilerine referansta bulunarak meşrulaştırmamalıdır. Zira böylesi bir durumda etik yargı eğer kendisini "teorinin otoritesine" göre konumlandırırsa hem sorumluluğunu hem de etik değerini kaybeder. Çünkü Lyotard'a göre etik yargılar bir sistem tarafından meşrulaştırılmadığı ve kendi otoritelerinin sorumluluklarını aldıkları zaman etik bir karakter kazanırlar. (Kearney, 2010, s. 235)

Sonuç olarak evrensel ve kesinlik iddiasında olan bir hakikat politikasını eleştiriye açmak suretiyle Lyotard'ın mikropolitikaya dayalı bir çokluk politikası ve bu zeminde yükselen bir adalet anlayışına yöneldiği açıktır. (Best-Kellner, 1998, s. 200) Lyotard bu anlamda farklılıkları yargılamaya yönelik herhangi bir çabanın mutlaka daha fazla farklılıklar üretmesi gerektiğini ve böyle bir gelişimi teşvik etmemiz gerektiğini söyler. Tüm yargılar yargılanır, dil asla nihai değildir ve her zaman eklenebilecek başka bir cümle vardır. (Stuerman, 2000, s. 40) Lyotardcı düşüncede paroloji kavramı bu anlamda önemlidir. Paroloji çelişkilere izin vermektir zira, farklılıkların uzlaşmadan bir arada durabilmesi gerekir. Bununla birlikte Lyotard'ın meta anlatıların karşısına gerçek bir yöntem olarak parolojiyi koymasının kendisinin kabul ettiği bir meta anlatı olarak görülmesine yol açmıştır ancak bununla birlikte Lyotard'ı bu eleştiriden kurtaran şey ise parolojinin kendisini meta anlatı gibi mutlak bir hakikat ve dil oyunu olarak sunmamasıdır. (Benhabib, 1984, s. 106).

Sonuç

Gelinen noktada, modern düşüncenin özgürleştirme idealinin tam aksi olarak epistemolojik ve buna bağlı olarak etik-politik konularda otoriter ve baskıcı bir yön kazandığı aşıkardır. Bu anlamda gerek genelde çağdaş düşünürler gerekse özelde Lyotard'ın bu düşünce biçimine yönelik eleştirileri bu düşünme biçiminin totaliter bilgi ve hakikat iddialarının ortaya çıkardığı

⁶ Thomas Docherty "Postmodernist Theory: Lyotard, Baudrillard and Others" Thomas Docherty, *Twentieth Century Continental Philosophy*, ed. Richard Kearney, 2003, s. 404.

⁷ Burada konsensüs fikrinin, metafiziksel düşüncenin bütünselleştirme idealinin siyasi bir tezahürü olduğu söylenebilir.

tahakküm boyutuna olan vurgusu düşüncenin şiddetle olan ilişkisini Lyotard'ın ifadesiyle bilginin güç ile olan ilişkisini açığa çıkarmıştır. Bu nedenle Lyotard'ın teröristik olarak rasyonel düzen fikrine olan vurgusu, aslında modern düşünme biçiminin aklın hakimiyeti içerisinde belli bir şiddet biçimini rasyonel düzen, logos, bütünlük, evrensellik gibi kavramlar adı altında meşrulaştırma fonksiyonuna dikkat çekmektedir.

Bu açıdan söz konusu düşünme biçimi kendisi, evrensel bir "büyük anlatı" yani gerçeğin temsili ve diğer tüm öykülerin anlamını ortaya çıkarma iddiasında olan bir söylem haline getirmiş ve bu çerçevede farklı anlatılar üzerinde şiddet ve tahakküm uygulayan bir yöne sahip olması kaçınılmaz olmuştur. Bunun karşısında Lyotard'ın politik düşüncesi aslında ötekine bir yaşam alanı tanıyan felsefe olmak bakımından önem arz eder. Zira meta anlatıları reddederek minör anlatılara yer açan ve mutlakçı bir dilden ziyade çokluk ve fark anlatısını öne çıkaran bir yapıya sahip olarak ötekiliğe açılan bir söylem olarak politik düşünce açısından önemli imkanları barındırmaktadır.

Aslında Lyotard'ın sunduğu tabloda kesin bilginin, her yargıyı-bilgi iddiasını test edebileceğimiz bir meta-dilin veya anlatının yerine bir belirsizlikler alanının öne çıkışı önemlidir. Zira bu belirsizlikler alanı her ne kadar ilk etapta ürkütücü gözükse de aslında aynı zamanda bir zengin olanaklar alanı olarak görülmelidir. Zira böylesi bir durum düşüncüyü ve pratiği daima canlı tutması ve yeniden yorumlayarak mutlak ve dolayısıyla totaliter bir duruma bürünmemesi konusunda bir bariyer işlevi görecektir. Her çatışmanın sonucunun mutabakata dayanmasının zorunlu olmadığını ve bunun bizi adalet pratiğine açacağına üzerinde duran Lyotard, ihtilafları uzlaştıracak bir metadilin veya evrensel bir yargı kuralının olmamasından hareketle bu uzlaşmazlığın aslında adil olan olduğu ve bunun da konsensüs'ten daha önemli olduğu görüşüyle aslında politik düşüncenin de sürekli canlı tutulması sağlayan bir imkan olarak görülmelidir.

Bu noktada genelde postmodern fark felsefesinin özelde ise Lyotard'ın fark ve çokluk politikasının çağdaş politik düşünceye önemli imkanlar sunduğunu aşıkardır. Nitekim postmodern düşüncenin mutlaklık evrensellik ve gerçekliğe duyduğu şüphe durumu aslında bastırılmış farklılıklar için etik bir kaygı ekseninde ortaya çıkmaktadır. Bu şüphe durumu veya Lyotard'ın ifadesiyle meta anlatılara yönelik kuşku hali, aslında demokratik bir siyaset

için de gerekli bir koşuldur. Zira demokratik bir siyaset için mutlak bir hakikatin reddi ve şüphe durumu önemlidir. Mutlak bir hakikatin olmadığı yerde çoğulcu bir siyasetin ve demokrasinin imkanı da söz konusu olacaktır. Bu bağlamda Gianni Vattimo ve Santiago Zabala'nın birlikte kaleme aldıkları Hermeneutik Komünizm çalışmasında da ifade ettikleri gibi “kendimiz ile metafiziğin ‘barışçı’ nötrlüğü arasına mesafe koymak için, hakikati terk etmeli, gözden çıkarmalı veya hükümsüz kılmalıyız: Hakikatin sonu, demokrasinin başlangıcıdır.” (Vattimo-Zabala, 2012, s. 41)

Aksi takdirde uzlaşının, ortak bir iyinin mutlak bir doğrunun mevcut olması durumu, her an konsensüsün dışında kalma ihtimali olan farklı varlık durumları üzerinde bir tahakkümü meydana getireceği için, tartışmaya açık olmak durumundadır. Oysa demokratik bir siyasette evrensellik hiç ulaşılmayacak bir ufuk olarak kavranmakta, evrenselin rasyonalizm aracılığıyla sabitlenmeye çalışılan, nihai anlamın yerini almayı amaçlayan her iddianın reddedilmesi gerektiği düşünülmektedir. Zira evrenselin içeriği belirsiz kaldığı takdirde demokratik siyasetin varolması mümkündür. (Mouffe, 2008, s. 219) Söz konusu belirlenemezlik ise aslında bir kuşku halinin dışavurumudur. Bu bağlamda postmodern düşüncenin evrenselliğe ya da Lyotard'ın ifadesiyle meta anlatılara yönelik bir güvensizlik ve şüphe durumu çağdaş siyaset açısından da önemli bir yere sahiptir. Buradaki şüphe hali aslında bir belirsizlik durumu olarak her konu ve düşüncede çok seslilik, karşıt seslilik demek olduğundan bu durum dost-düşman, yanlış-doğru vb. bütün ayrımları dışlamak suretiyle farklılık, çokluk ve çeşitliliğe bir kapı aralamaktadır. Aynı zamanda bu şüphe durumu tahakkümün ortadan kaldırılması yoluyla farklılıklarla daha duyarlı, etik ve sorumlu bir ilişki geliştirme çabası ile ilişkili olarak çağdaş politik düşünce açısından önemli imkanlar barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

Beck, U. (2013) *Siyasallığın İcadı*, çev. Nihat Ülner, İstanbul: İletişim Yayınları.

Benhabib, S. (1984) “Epistemologies of Postmodernism: A Rejoinder to Jean-François Lyotard” [No: 33, Modernity and Postmodernity \(Autumn.\)](#), pp. 103-126

Best, S. -Kellner, D. (1998) *Postmodern Teori*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Docherty, T. (2003) “Postmodernist Theory: Lyotard, Baudrillard and Others” *Twentieth Century Continental Philosophy*, ed. Richard Kearney, London: Routledge.

Douzinas, C. - Gearey, A. (2005) *Critical Jurisprudence; The Political Philosophy of Justice*. UK: Hart Publishing.

Call, L. (2002) *Postmodern Anarchism*, UK: Lexington Books.

Eleanor, B. (2006) “Postmodernizm ve Postkolonyal Dünya”, *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*, çev. Mukadder Erkan-Ali Utku, Ankara: Ebabil Yayınları.

Giddens, A. (2009) *Sağ ve Solun Ötesinde; Radikal Politikaların Geleceği*, çev. Müge Sözen-Sabri Yücesoy, İstanbul: Metis Yayınları.

Kant, I. (2006) *Yargı Yetisinin Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.

Kaynakça

Kearney, R. (2010) *Çağdaş Filozoflarla Söyleşiler*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Lyotard, J. F. (2014a) *Hakkıyla*, çev. Emine Sarıkartal, İstanbul: İthaki Yayınları.

Lyotard, J.F. (2014b) *Postmodern Durum*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Lyotard, J. F. (2014c) *Coşku: Tarihin Kantçı Kritiği*, çev. Emine Sarıkartal, İstanbul: İthaki Yayınları.

- Lyotard, J. F. (2011a) *Pagan Eğitimler*, çev. Atakan Karakış, İstanbul: Monokl Yayınları.
- Lyotard, J. F. (2011b) *Libidinal Ekonomi*, çev. Emre Sünter, İstanbul: Hil Yayınları.
- Mouffe, C. (2008) *Siyasetin Dönüşü*, çev. Fahri Bakırcı-Ali Çolak, Ankara: Epos Yayınları.
- Mouffe, C. (2016) “Yapıbozum, Pragmatizm ve Demokrasinin Siyaseti”, *Yapıbozum ve Pragmatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Murphy, P. (1991) *Postmodern Perspectives and Justice*. [Postmodern Perspectives and Justice - Peter Murphy, 1991 \(sagepub.com\)](https://www.sagepub.com/Postmodern-Perspectives-and-Justice-Peter-Murphy-1991)
- Nancy, Jean Luc. (2015) “Dies Irae”, *Yargılama Fakültesi*. çev. Nami Başer vdğr. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Readings, B. (1991) *Introducing Lyotard; Art and Politics*, London and New York: Routledge.
- Rojek, C. (1998) “Lyotard and the Decline of Society”, *The Politics of Lyotard*, ed. Chris Rojek- Bryan Turner, London-NewYork: Routledge.
- Sarıkartal, E. (2014) “Önsöz”, Lyotard, J. F. *Coşku: Tarihin Kantçı Kitiği*, çev. Emine Sarıkartal, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Smart, B. (1998) “The Politics of Difference and The Problem of Justice”, *The Politics of Lyotard*, Ed. Chris Rojek- Bryan Turner, London-New York: Routledge.
- Steuerman, E. (2000) *The Bounds of Reason; Habermas, Lyotard and Melanie Klein on Rationality*, London-New York: Routledge.
- Sütçü, Ö.Y. (2017) “Kant ve Lyotard’da Bir Farklılık Politikası Olarak Yüce”. *Kaygı Dergisi* Sayı: 28.
- Turner, B. S. (1998) “Forgetfulness and Frailty: Otherness and Rights in Contemporary Social Theory”, *The Politics of Jean-François Lyotard*, ed. Chris Rojek-Bryan S. Turner, London: Routledge.

Vattimo, G. –Zabala, S. (2012) *Hermeneutik ve Komünizm; Heidegger'den Marx'a*, çev. Erhan Kuçlu, İstanbul: Monokl Yayınları.

Zeka, N. (1994) *Postmodernizm*, İstanbul: Kıyı Yayınları.